

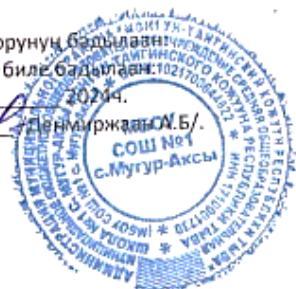
Мугур-Аксы суурнуң муниципалдыг бюджеттиг № 1 ортумак ниити билиг школазы

ШМК – ның хуралынга сайгарып
көргөн протокол № 2
«28» август 2024 чыл.
Чыдым А.Д. /Чыдым А.Д.

Школа директорунуң өөредилге
талазы – биле оралакчызы
чөпшээрээн:
«28» 08 2024ч.
Шолбан Ч.Х. / Шолбан Ч.Х. /

Школаның директорунуң бадыйлаан:
№ _____ дужаалы – биле бадыйлаан:
« _____ » _____ 2024ч.

Денмиржан О.Б.
СОШ №1
с.Мугур-Аксы

Төрээн чогаал эртеминге
ажылчын программа.
6 класс.

2024 – 2025 өөредилге чылы

Мугур-Аксы, 2024 чыл

Тайылбыр бижик.

Ажылчын программа «Кол ниити өөрелигениң 5-9 класстарыңа «Төрээн (тыва) чогаал эртемниң чижек өөредилге программасынга» (улаштыр - программа) даянып 6-гы класстың «Төрээн чогаал» өөредилге номунга дүүштүр кылдырган.

Программа дараазында хоойлу, доктаал, саавырларның негелделеринге таарыштыр кылдырган:

- Россия Федерациязының Конституциязы (01.07.2020 ч. чаарттынганы-биле) ст. 26;
- Федералдыг хоойлу. 29 декабрь 2012 ч. № 273-ФХ «Россия Федерациязының өөредилге дугайында хоойлузу»;
- Федералдыг хоойлу. 03.08.2018 ч. № 317-ФХ «Россия Федерациязының өөредилге дугайында хоойлузунуң 11 и 14 статьяларыңа чаарттылгалар киририниң дугайында»;
- Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының 17 декабрь 2010 ч. № 1897 дужаалы «Кол ниити өөредилгениң Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттарын бадылаарының дугайында» (Россия Федерациязының өөредилге, эртем яамызының 31 декабрь 2015 ч. № 1577 дужаалды редакторлааны -биле);
- Тыва Республиканың Конституциязы (12.04.2019 ч. чаарттынганы-биле) ст.5, 24;
- Хоойлу ВХ-I «Тыва Республикада дылдарның дугайында» от 31.12.2003 ч. № 462 (12.04.2019 ч. чаарттынганы-биле);
- Тыва Республиканың Хоойлузу 21.06.2014 ч. № 2562 ВХ-1 «Тыва Республикага өөредилге дугайы» (02.06.2019 ч. чаарттынганы-биле).

Программаның ады болгаш авторлары:

- 1.6-гы класстың ты программасын Тыва Республиканың ниити өөредилгезиниң күрүне стандартының национал-девискээр кезээнге дүүштүр Күрүнениң Федералдыг өөредилге стандарттарының негелделери-биле тургускан.
2. Куулар К.Б., Сарыглар Ч.А., Шаалы А.С. Ниити өөредилге черлериниң 5-9-ку класстарга тыва чогаалды өөредир чижек Программасынга даянган (2021 чыл).

Тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнериниң утказы болгаш тургузуу (характеристика предмета).

Тыва аас чогаалы, чечен чогаал чоннуң чогаадыкчы салым-чаяанының боттут көстүүшкүннери болур. Аас чогаалы тыва чоннуң ада-өгбелериниң чүс-чүс чылдарда чогаадып, болбаазырадып келген сөстүң уран чүүлү болур. Ооң эстетиктиг чаңчылдарыңа даянган, делегейниң улустарының литератураларының үлегер-майыын эдерип, тыва чечен чогаал 20 чүс чылдың чээрбиги чылдарыңдан бээр боттанып келген. Амгы үеде тыва аас чогаалы болгаш литература Тыва Республиканың чонунуң культуразының эң улуг доктаамал эстетиктиг чаңчылдарлыг уран чүүлү болу берген. Ол ам чонну чаагай чаңчылдарга, кижизидериниң, өгбелерниң алдарлыг төөгүзүн өөренириниң, келир үеге бүзүрөп болурунун идегелин быжыглаар чепсээ апарган.

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга өөредир. Ынчангаш литература, уран чүүлдүң өске-даа хевирлери дег, уругларның мөзү-бүдүжүн хевирлээринге болгаш эстетиктиг көрүжүн быжыглаарыңа салдарлыг.

Тыва аас чогаалы болгаш литература – Тыва Республиканың школаларында кол эртемнерниң бирээзи. Ук эртемнерни өөредириниң кол сорулгазы – аас чогаалы тыва чоннуң ада-өгбелериниң чүс-чүс чылдарда чогаадып, сайзырадып келген сөстүң уран чүүлү деп билиндирбишаан, чогаалды амыдырал-биле холбап, ханы сайгарып билир, бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, тыва болгаш хөй националдыг Россия чоннарының культуразын, ооң байлаан, найыралын үнелеп билир; чараш мөзү-бүдүштүг, бодунуң үзел-бодалын, хамааты туружун камгалап шыдаар хамааты кижини хевирлээри.

Тыва чогаалдың өзүн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар. Уругларның делегей көрүүшкүнүн, эстетиктиг негелделерин, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, шүгүмчүлелдиг болурун чогаал кижизидер. Чечен чогаал-биле харылзаа угаап-боданырының арга-шинээн сайзырадыр, чогаалчының делегейи-биле, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныжары болур. Чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалы, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазы, тыва чоннуң эрте-бурунгудан бээр онзагай культуразы кижиниң мөзүлүг аажы-чаңын үнезин хевирлээр, чогаал делегейи-биле харылзааны быжыг тудар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле таныштырарыңа, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп сайгарарыңа, оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып билиринге өөредир.

Чечен чогаалда уран сөстүң дузазы-биле чураан амыдыралдың илереп келирин чүгле сеткил хөлээшкинниг эвес, а медреселдиги-биле сайгарып билирин өөредир. Чечен чогаалды төөгү, философия, психология, педагогика, уран чурулга эртемнери-биле чергелештир көрүп болур. Ону «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

Тыва чогаал эртеми ниити филологияның тыва дыл эртеми-биле сырый холбаалыг. Уругларның чугаа сайзыралыңа, чугаа культуразыңа, хөй-ниити харылзаажылгага тыва чогаал эртеминиң салдары улуг. Чечен чогаалдың дылы дыл эртеминиң бүгү адырлары-биле холбаалыг болганда, уруглар сөстүң эстетиктиг функцияларын сайгарар ужурлуг.

Тыва чогаал эртеминиң федералдыг үндезин өөредилге планында туружу.
6 – ы класска өөредилге планы-биле шупту – 34 шак: неделяда 1 шак.

Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөредириниң сорулгалары:

өөредиглиг:

- өөреникчилерни төрөөн болгаш делегей литературазының байлаа-биле таныштырар;
- оларны литературлуг болуушкуннарны сеткил ханып хүлээп алырыңа чаңчыктырар;
- чогаал сөзүглелиниң тургузуун, уран-чеченин, ооң дылының онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартыры;
- чогаалдың теориязының эге билиглериңе даянып, чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн чыып билиринге өөредири;
- чечен чогаалдың онзагайын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деңнеп, орус болгаш өске-даа чоннарның литературазында тыва чогаалдарның идея-тематиказы-биле хөөннөш уткалыг чогаалдарны деңнеп билиринге чаңчыктырары;
- чогаал сайгарарыңа ажыглаар янзы-бүрү медээ-сүмелерни (Интернет четкизи, словарьлар, библиографтыг справочниктер, энциклопедиялар) ажыглап сайгарарын өөредир.

Кижизидилге - сайзырадылгалыг:

- уругларның амыдыралче бот-тускайлаң медреселдиг көрүжүн хевирлеп, чогаалдыкчы арга-шинээн сайзырадыры;
- аас болгаш бижимел чугааны делгеренгей, утказыңа дүүштүр шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр.

Кижизидилгелиг:

- эстетиктиг көрүштерин, негелделерин хевирлээри;
- сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эпиг-чөптүг;- кижилерге, төрөөн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг болуру;
- идея-чаңчылдарлыг хамааты туружун хевирлээри, ада-чурт төөгүзүн үнелеп билири;

- номчуллага сонгуургалдыг, чогаадыгч эзу-биле боданып, бодуныг туржун амыдыралдың кандыг-даа байдалында камгалап билир кижини кижизидер.

6-гы класска төрөөн чогаалды өөрөдиринин сорулгалары:

- өөрөникчилерни чечен чугааларны, сөзүглелди шын, медреселдиг, чүгүртү, аянынг номчурунга болгаш эдерти, шээжи-биле чугааладыры;
- хемчээли улуг эвес проза чогаалында болуушкуннарны, портреттерни, пейзажтарны делгереди, шилилгелиг болгаш допчулай чугааладыры.
- басняларны шиижидип өөрөдири;
- өөрөнгөн чогаалдарынга, чамдык үзүндүлөргө делгереди, допчулай, шилилгелиг эдертиг бижи, айтырыгга делгеренгей хары берип, хемчээли улуг эвес проза чогаалының бөдүүн планын тургузарынга өөрөдири;
- чуруктуң дузасы-биле харылзаалыг чугаа тургузары,
- хайгааралдар дузасы-биле чогаадыг бижииринге чаңчыктылары.

5-11 класстарга тыва чогаал эртемни өөрөдиринин кол угланышкыны, негелделери.

Аас чогаалы болгаш литература кижилерниң медреселин сайзырадырынга, сагыш-сеткилин байыдарынга, аажы -чаңын хевирлээринге, чоннуң чагай чаңылдарын эдереринге аажок улуг салдарны чедирип турар, ынчангаш оларны уран чүүлдун өске-даа хевирлери-биле холбаштырып өөрөтпишаан, дараазында угланышкынның негелделерни салган :

-аас чогаалы болгаш литература тыва школаларда уран чүүлдүн өске-даа хевирлери-биле холбаштырып ыяап өөрөнир, башкылаар эртем

-тыва улустуң аас чогаалы болгаш литература Төп Азияның болгаш өске-даа девискээрде чоннарның литературалары-биле тудуш хөгжүп, улусчу эстетиктиг принциптерге, реализмге үндөзилеттингенин, үе-үеде тыва литератураның хөй айтырыгларын, темаларын чогаалчы бүрүзү бодуныг өскелерден ылгавырлыг уран-чечен аргалары-биле көргүзүп турарын өөрөникчилерге билиндирер.

- тыва улустуң аас чогаалы болгаш литератураның төөгүзү нарын, ооң оруунга шаптараазыннар частырыглар турган дээрзин чогаалчы бүрүзүн өөрөдип тургаш , оюп эртпези чугула.

-тыва чогаалдардан аңгыда, Россияның болгаш делегей литературазының тыва дылче очулдуртунган чогаалдарын база өөрөникчилерниң хар-назынынга, ниити деннелинге тааржыр чаа үнгүлээн чогаалдарны башкы сүмөлөп, кады сайгарар.

-бистиң чурттуң улустарының, классиктиг болгаш акы-дуңма хөй националдыг литератураларның байлак чүүлдериң шынгаэттирип, литературлуг, интернационалчы, шыдамык, кээргээчел, дыңнангыр, хүндүлээчел кижилер кылдыр өзөринге идигни бээр.

6-гы классты доозуп турда өөрөникчилерниң билииниң деннелинге негелделер.

Планиннаттынган түннелдер.

6-гы классты доозуп тура, өөрөникчилер дараазында билиглерни болгаш мергежилдерни чедип алып ужурулуг:

сөзүглелди шын, медреселдиг, аянынг номчуур;

хемчээли улуг эвес проза чогаалының утказын делгереди, допчулай, кандыг – бир чүүлге азы болуушкунга хамаарыштыр шилип, аас болгаш бижимел – биле дамчыдып билири;

хемчээли улуг эвес проза чогаалынга, үзүндүгө план тургузары;

номчаан чүүлүнүн утказын, ында көргүскөн болуушкуннарны, оларның харылзаазын билири;

бодунуң номчааны чогаалга, номга үнелелди бээри;

өөредилге номунуң болгаш өске – даа номчаан номнарының сөстөр утказы тайылбырлаан кезээн болгаш тайылбыр словарьны ажыглап билири;

чогаал теориязынга өөрөнгөн чүүлдерни (литота, гипербола) билир, оларны чогаалдан тып, тодарадып шыдаар болуру;

чогаалдың маадырларының дугайында делгренгей чугааны тургузары;

өөрөнгөн чогаалдарының маадырларынга характеристиканы, оларның ажыл – херектерин болгаш аажы – чаңнарын көрүп тургаш, бээри;

өөрөнгөн чогаалдарындан уран – чечен аргаларны тып, проза болгаш шүлүк чогаалдарының дылының онзагай чүүлдерин тодарадып, тайылбырлап билири;

тоол, тоолчургу, төөгү чугаалар, оларның онзагайларын, ылгалдарын ылгап билири;

чогаалдың композициялыг тургузуунуң дугайында эге билиглерни алган, чогаалда пейзажты тып билири;

шээжилээн чогаалдарны шын аянын чугаалаары;

Харылзаалыг чугаа сайзырадылгазынга:

өөредилге болгаш эртем дугайында сөзүглелдерниң утказын долу болгаш допчулай аас болгаш бижимел – биле дамчыдып билири;

эртем стилинге бижиттинген кыска чүүлдерни угаап, чүгүртү тода номчууру:

чугааның янзыларын ылгап шыдаар болуру:

чогаалдың дылын сайгарып билири:

сөзүглел тургузары – эдертиглерни, чурумал- чогаадыгларны, номчаан чогаалдары, көргөн, таварышкан болуушкуннарының дугайында угаап – бодаашкынныг чогаадыгларны бижип билир;

чогаал маадырының дугайында, эш – өөрүнүн аажы – чаңыга, ажыл – ижинге хамаарыштыр маргылдаалыг, анаа кыска чугаалар тургузары;

сөзүглелдин утказының дес – дараалашкаан хынап, дылын экижидип билир болурлар.

ФКӨС негелдезин ёзугаар өөреникчилерниң шингээди алып ниити өөрөдилге билиглери, арга-мергежилдери.

Бот-тускайлаң чедип алып түннелдер (личные УУД):

медерелдиг өөренири. Бот башкарныры. Долгандыр хүрээлелди база ниитилелди билип алыры-биле янзы-бүрү аргаларны ажыглаары (дугуржулга, чурттаары, киржири, хайгаарал, хемчег, майык кылыры, төлевилел тургузары дээш.о. ө.);

билип ап турар чүүлүнүн тургузуун тодарадыры, бүдүн чүүлдүн кезектериниң аразында чугула функционалдыг харылзааларын болгаш хамаарылгаларын дилеп аңгылаары;

чорулганы (процессти) чадалар болгаш кезектерге чарып билири;

онзагай чылдагаан –уржуктуг харылзааларны аңгылаары;

чаңгыс азы элээн каш сүмелээн үндезиннер, барымдааларга даянып, деңнеп, шүүштүрүп, бөлүктөп чурумчудары;

факт-барымдаа, бодал, шынзыдылга, даап бодаашкын, маргыш чок шын чүүлдү аңгылап билири;

нарын эвес практиктиг байдалдарны шинчилээри болгаш шенелдени кылыры, даап бодаашкыннарны идип үндүрүп, оларны херек кырында хынап көөрүн эргежок

чугула деп угаары; идип үндүргөн даап бодаашкыннарын бадыткаары-биле практиктиг, лабораторлуг база бөдүүн шенелделерни ажыглаары; ук ажылдың түңнелдерин бижири.
өөредилге болгаш практиктиг айтырыгларны чогаадыкчы шиитпирлээри;
үлегерлерден барымдаалыг ойталап билири;
бир янзы шиитпирлерни тывары;
янзы-бүрү чогаадыкчы ажылдарны кылыры;
төлевилел болгаш шенелде ажыл-чорудулгаларга киржири.

Өөренир чүүлү билип алыры (познавательные общеучебные действия):

сорулгазын тодарадыры;
сорулганы чедип алыры-биле херек медээлерни дилеп, ону херек аайы-биле тускайлап, ажыглаары;
түңнел кылыры. Медерелдиг номчулга. Шинчилээшкин чорударының аргаларын шингээди алган турары;

Медээ-коммуникативтиг ажыл-чорудулга.

аас чугааны дүүшкек кылдыр билип алыры болгаш дыңнап алган чүүлүн кыска азы делгеренгей дамчыдып билири.
янзы-бүрү стиль болгаш жанрларның сөзүглелдерин медерелдиг чүгүртү номчааш, сөзүглелдин медээ болгаш утка талазы-биле сайгарылгазын кылыры;
номчулганың аңгы-аңгы аргаларын ажыглаары (улуг-каралап, чүгүртү, ханылап номчууру д. о.ө)
дыңнаан болгаш номчаан чүүлүн онаалгазын барымдаалап (кыска, шилигелиг, долу), дүүшкек кылдыр бижимел хевирге кылыры;
план, тезис, конспектилерни тургузары;
чижектер берип, медээлер чыып, түңнелдерни кылыры;
бодунуң ажыл –чорудулгазының түңнелдерин аас болгаш бижимел хевирлерге көргүзери;
бодалды өскерткеш, дамчыдып билири;
харызажылганың сорулгазы, долгандыр турар байдалынга дүүштүр дылдың аянның аргаларын база демдек системазын (сөзүглел, таблица, схема, дыңнавышаан көөр херекселдер д.о.ө) шилири болгаш ажыглаары.салдыган сорулгаларны шиитпирлээри-биле дыңнадыгның үнер дөстөрүн ажыглаары, энциклопедия, словарьлар, интернет курлавырлары болгаш өске-даа чүүлдерни киирери.

Таарыштырар, башкарар талалыг кылдыныглары (регулятивные УУД):

кылыр дээн чүүлүнүң сорулгазын шын билип, аңаа дүүштүр тайылбырлап билири;
кылыр дээн чүүлүнүң планын дес-дараалаштыр чорудары, херек апарганда, ону
өскертип билири;
бодунуң кылган чүүлүңгө үнелелди берип, бот-хыналданы кылыры;
шын эвес харыылапкан болза, ону боду шын кылдыр эдип билири
баш бурунгаар хайгаараары.;
хынаары;
үнелел бээри;
бодунга негелделиг, тура –сорукутг болуру.

5-11 класстарга тыва чогаал эртемнн өөрөдириннн методтары, технологиялары.

Чогаадыкчы хамаарылгалыг номчулганын методу өөрөникчи бүрүзүнүн чечен сөстү чугаалап, дыңнап, ажыглап билип чоруурун, оларнын сеткил-сагыжын доюлдуруп, литературлуг маадырларнын үлегери ёзугаар ажыл-херектерге хандыкшылын күштелдирер, чогаалга салым-чаяанныг өөрөникчилерни чедип алыр. Сөс бүрүзүнге, фраза, домак бүрүзүнге номчукчунун кичээнгейин негээр, бодалдарын ханыладыр, доюлдуурар нарын ажыл: башкынын аянынг номчулгазы, өөрөникчилернин аянынг номчулгазы, тайылбырлыг номчулга, чогаал дугайында беседа, боданып харыы тывар айтырыглар салыры, бижип харыылаар онаалгалар бээр.

Бо методту ажыглап турар өйде өөрөникчилернин кылыр ажылдары: чечен чогаалды класска, бажынга номчуур, аянынг номчулга, идепкейлиг, кичээнгейлиг дыңнаар, чогаалдын кезектеринин планын тургузар, сөзүглелдин утказын эдerti чугаалаар, сөзүглелди ажыглап сценарий тургузар, өөрөдилге номунда чуруктарны кичээнгейлиг көөр, чогаалга хамаарыштыр чуруктар чуруур, чогаал дугайында бодалдарын аас болгаш бижимел-биле илередир.

Дилеп тыварынын методу - өөрөникчилернин ажыл-чорудулгазынын хевирлери көвүдөп, нарыыдап эгелээр, башкынын салган айтырыгларынга, онаалагларынга өөрөникчилер харыы тып өөрөнир. **Принципи** - бодунун тыпкан билии утгундурбас. Чечен чогаалды сайгарарынын аргаларын шингээттирери, сөстүн уран чүүлүнү хоойлуларын билип алыры, чогаалды шүгүмчүлелдиг үнелээринге өөрөдири.

Дилеп тыварынын методунда өөрөникчилернин кылыр ажылдары: башкынын салган айтырыгларынга, онаалгаларынга хамаарышкан цитаталарны шинчилел ажылындарындан болгаш чечен чогаадан тып чыыр, чогаалды сайгара аарак эдerti чугаалаар, цитаталарын ажыглаар, бир чогаалды өске чогаал-биле деңнеп тургаш, теория болгаш өске эртемнер-биле холбаштырып сайгаргаш, туннелин бижип илередир, чогаадыг бижиир, каталог ажыглаар, конспект кылыр, цитаталарны тып, ушта бижиир, бижимел ажылдарга оларны ажыглаарынга чанчыктырар, улус мурнунга илеткелин кылып, камгалап чугааланырынга өөрөдир.

Шинчилел методу - өөрөнгөн чогаалда көрдүнмээн айтырыгларны сайгарар, өрөникчилернин бот-тускайлаң чоруун илередир, шинчилекчи салым-чаяанын сайзырадыр база бир үре-туңнелдиг чепсек. Шинчилел методунун туңнели-илеткел, реферат, эртем ажылы, словарь, аудио, медиа, видео материалдар бооп болур.

Шинчилел методун ажыглап тургаш, башкы өөрөникчилерге харыы негээр айтырыглар салыр, семинарлар темалары, илеткел бижиир, дыңнадыг, презентация кылыр, номчаан болгаш сайгарган үзүндүзүнге чурук чуруур, программада кирбээн чогаалдар-биле деңнелгелиг сайгарылгалар кылыр онаалгаларны бээр.

Дыңнадыг методу - чечен чогаал өөрөдиринин, өөрөникчилер кижизидеринин эн-не делгереңгей ажыглаттынып турары чепсек. Номнарда, сеткүүлдерде, өөрөдилге номнарында, шүгүмчүлелдиг материалдарда чогаал дугайында билиглерни бээр метод. Өөрөникчилер бедик шынарлыг, бүгү талазы-биле бодап тургускан барымдааларга, эртемге, теорияга даянган харыыларны бээр ужурлуг. Бир чогаалды өске дөмей чогаал-биле деңнеп сайгарарын, дыңнадырын негээр. Өөрөникчилерни, дыңнап, түңнеп, бодап, шингээдип ап чаңчыгарынга кижизидер. Өске кижинин чугаазын кичээнгейлиг, шын, хүндүткелдиг билип дыңнаарынга кижизидер.

Дыңнадыг методунга ажыглаар аргалар: чогаалчының допчу-намдары болгаш ооң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының, чогаалга хамаарышкан үндезинниг, критиктиг статьялар дугайында башкының янзы-бүрү хевирлерлиг дыңнадыглары (лекция, презентация, аудио, медиа, видео, көргүзүг материалдары), кыдыраашка конспект кылыры, самбырага планнар тургузары, техниктиг херекселдерни(компьютер,экран,проектор,магнитофон. Интернет-ресурс) дээш о.ө.

Дыңнадыг методун ажыглап тура башкы онаалгаларны амгы үенин амыдыралынга, өредилге негелделеринге дүүшкен бот тывынгыр чорукка өөредир онаалгаларны берзе, чогуумчалыг, өөредилге номунда айтырыглар ёзуугаар онаалга бээр, чаа материалды медреселдиг шингээди алырын негээр, көргүзүг материалдарының янзы-бүрү хевирлерин кылырын, чогаалды катап-катап номчуурун сүмелээр.

Дыңнадыг методунга өөреникчилернин кылыр ажылдары янзы-бүрү: конспект планы тургузар, ону бижииринге чаңчыктырар, айтырыгларга аас болгаш бижимел-биле харыылаар, илеткел, дыңнадыг, шинчилел ажылы кылыр, башкының чугаазын идепкейлиг, киржилгелиг дыңнаар.

Тыва чогаал эртеминге хыналда ажылдарның үнелели.

Хыналда ажылдар-чогаадыглар, эдертиглер сөзүглелдери амгы үенин негелделеринге, амыдыралчы дуржулгага барымдаалаан кижизидикчи уткалыг болуру чугула. Олар уругларның назы-харынга, өөрөнгө темаларына дүүшкөк болуру албан. Хевирлерин башкы уругларның билиинин, кадыкшылының аайы-биле ыяап-ла таарыштыр шилип алыр.Дылдың уран-чечен аргаларын сайгарарына, сөзүглелди билиринге, номчаанына , чогаал маадырларына , авторга, чогаалда болуушкуннарга хамаарышкан янзы-бүрү онаалгалар уругларның чогаадыкчы чоруун сайзырадыр.

Программанын тургузуу.

Кириилде кичээл.

Литература - сөстүң уран чүүлү.

Эгээртинмес эртинге байлак – аас чогаалы.

Тоолчургу чугаалар. Ай, Хүн. Чеди - Хаан сылдыс. Үгер канчап дээрже үне бергенил? Кижиканчап эң-не күштүг амытан болганыл? Күскениң чылга киргени. Үттүг – Хая дугайында тоолчургу чугаа. Хайыракан. Теве-Адар.

Төөгү чугаалар. Амыр – Санаа дугайында төөгү чугаа. Кыры сөөгү. Хөөмейлээр Бүдүкпен.

Тоолчургу болгаш төөгү чугааларга түңнел кичээл.

Тыва тоолчургу болгаш төөгү чугааларны шинчилеп келгени.

Тыва улустуң ырлары.

Кадарчы. Ала караан дешкен болза. Межегей. Самагалдай. Хандагайты. Очаландан кедилерин. Тооруктуг долгай тандым. Өдүгөн тайга. Чашпы – Хем. Алды баштыг Кара – Дагны.Дөге – Баары.

Ыр, кожамык дугайында билиг.

Алгыш – йөрээлдер.

Өг – бүле туткан аныяктарга йөрээл. Аңчының чалбарыы. Шүүлген мөгеге мактал. Оран - тандыга чалбарыг. Аътка мактал.Хам алгыштары. Күжүгет Серен хамның чаштарны алганганы. Хамның Шагааны алганган алгыжы.

Алгыш – йөрээлдер дугайында билиг.

Авторлуг тоолдар .

С. Сарыг – оол «Агар – Сандан ыяш»

Чогаал теориязы. Гипербола болгаш литота дугайында билиг.

Светлана Козлова «Аъттыг шеригжи кыс». Дайынчы интернационалчы найыралды көргүскени.

Ойнай – сылдай сойгалажыр...

К – Э. Кудажы «Маргылдаа».

С. Сүрүң-оол «Аът биле оор».

Чогаал теориязы. Басня дугайында билиг.

Элээдилернин эрэн – шокар делегейи.

С.Тока «Араттың сөзү». Мерген — бойдустун чараш чурумалдарының бирээзи. Тас – Баштыг. Иениң овор-хевири. База кыш. Шаагай. Чогаалга түңнел кичээл.

Ч.С.К. Чогаадыг «Эрги Тывага амыдырал». Частырыглар – биле ажыл.

С.А.Сарыг-оол «Ол-ла Маскажык» Чогаалда бай аңгының бир мөзүлөш овор-хевири. Чогаалга түңнел кичээл.

Чогаал теориязы. Чогаал маадырының дугайында билиг.

О. Сувакпит «Буянынң сергези».

М. Дуюнгар «Хлеб».

Ш. Суваң «Кижиги - Бүрүс». Даш – оолдун овор – хевириниң онзагайы.

Ш. Суваң «Азыранды». Азыранды чокта...

Төрөөн чуртум делгемнери.

С.Сарыг-оол «Күс».

М. Доржу «Экии, Тывам».

А.Даржай «Өггө йөрөөл».

С.Молддурга «Амытаннар чылы».

Чогаал теориязы. Проза болгаш шүлүк чогаалының ылгавырлыг талалары..

Көжеге – даа ажыттынды...

В. Көк – оол «Чаргы».

Е. Танова «Илбилиг согун». Кадарчы оолдун, Мерген, Чеченмааның овор – хевирлерин чогаалда көргүскени.

Түңнел кичээл: «Чайын чүнү номчуурул?».

Календарь-темалыг планы. 6 класс – 34 ш.

№	Тема, эгенин ады	Программаның уjur-утказы	Шагы	Өөреникчилерниң күүседир уjurлуг кол-кол ажыл-чорудулгазы	Үези	
					План-билен	Эрт кени
1	Улустун аас чогаалы.	Чечен чогаал уран чүүлдүн бир хевири.	1	Сайгарып номчуур чогаалдар-биле таныжылга. Төрээн – тыва чечен чогаал уран чүүлдүн бир хевири дээрзин билип алыр. Төрээн (тыва) чогаалдың уран чүүлдүн өске хевирлериниң аразында туружун тодарадыр. Чуртталганы сөстүн уран чүүлүнгө чуруурунун онзагайын илередип билир. Кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстктиктиг көрүжүнүн хевирлеттиренинге чечен чогаалдың салдарын тайылбырлап билир.		
2		Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар душгайында билиг. «Ай, хүн», «Чеди-Хаан сылдыс», «Үгер канчап дээрже үне бергенил?»	1	Тоолчургу чугааларда болгаш мифтерде дылдың чурумалдыг аргаларын тывары болгаш оларның чечен чогаалга салдарын илередир.		
3		«Кижини канчап эң-не күштүг амытан болганыл?», «Күскениң чылга киргени»	1	Делегей билип алыышкынын, чүдүлгө болгаш кижилерниң алыс күзел дугайын мифтерде көргүскенин хайгаарап билир.		
4		«Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа»	1			
5		«Хайыракан», «Теве-Адар».	1			
6		Тоолчургу чугаа: «Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа», «Кыры сөөгү», «Хөөмейлээр Бүдүкпен.	1	Тоолчургу чугааларның идеялиг утказы-шынары-биле ажылдапбилири. Амыр-Санаа болгаш Будукпенниң омур-хевиринде тыва чоннуң аажы-чаңының илереп келгенин бодунуң көрүжү, туружу-биле бадыткалдыг тодарадып билир: мөзү-шынарының төлөптии, чөптүг аажы-чаңы, төрээн чуртунга шынчы бараан болуп чорууру.		
7		Тоолчургу болгаш төөгү чугаалар дугайында билиг	1	Гиперболаның чогаалдарда салдарын тодарадып билири. Янзы-бүрү чоннарның аас чогаалының хевирлеринде (мифтерде...) октаргай, делегей, кижини дугайында ниити чүүлдерни ылгап, тодарадып билир.		

8		Тыва улустуң ырларынын дугайында билиг. «Кадарчы», «Ала караан дешкен болза», «Очаландан кедилерин».	1	Таблица-биле ажыл: «Тыва улустуң ырларының темаларының хөйянзылыы».		
9		«Межегей», «Самагалдай», «Хандагайты», «Тооруктуг долгай Таңдым», «Өдүген-Тайга», «Чашпы-Хемим», «Алды баштыг Кара-Дагны», «Дөге-Баары».	1	Улустуң ырыларында чоннуң төөгүзүн, ёзу-чаңчылдарын, тывакижиниң иштики делегейин тып шинчилээр, өөренир. Тыва улустуң ырларының, кожамык ырларның сагыш-сеткил илередип турар онзагайын билир, сайгарар, дылының тема аайы-биле бөлүктөп, тодарадып билири. Чогаадыкчы ажылдаары: улустуң ырларын күүседир.		
10		Кожан ырлар	1	Тыва улустуң кожан ырларының көшкүн чоннуң амыдыралынгакандыг салдарлыг чораанын тодарадып билир. Чиге, тода, чидиг угаан сиңирген чоннуң кожан ырларыныңдылының онзагайын, тодарадып билир. Кожан ырыларның аялгаларының янзылары-биле таныжылга. Кожамыктап ырлап билир.		
11		Алгыш-йөрээлдер дугайында билиг.	1	Алгыш-йөрээлдер улустуң аас чогаалының бир хевири деп билир, оларның идеялиг утказы-шынарын толгаш тема аайы-биле бөлүктөрин тодарадып өөренир. Таблица-биле ажылдаары: алгыш-йөрээлдерниң бөлүктээшкинин, ужур- утказының, тургнузуунуң, хемчээлиниң онзагайларын тодарадып билир.		
12		Хамнар алгыштары. Таңды алгааны. Чаш уруг алгааны. Шагаа байырлалын алгааны.	1	Хамнаашкын – тыва чоннуң бурунгу чүдүлгези, алгыш жеп жанр- биле таныжылга. Хам алгыштары – “тыва дылдың онзагай байлаан көргүскен национал байлак”, “шүлүк чогаалының эң-не бурунгу эртинези” дээрзин билип алыр. Алгыштарның ужур-утказының, уран чечениниң болгаш тургузуунуң онзагайы-биле таныжар база тодарадып билир.		
13		<i>Литература теориязы:</i> заклинания <u>дилег</u> , <u>тейлээшкин</u> , <u>мөргүл</u>	1	Бодунуң хамаарылгазын илередири. Аянның номчулга.		

14	Авторлуг тоолдар	С. А. Сарыг-оол «Агар-Сандан ыяш»	1	Чаа үе, чаа амыдырал – хувискаал (революция) темазын онзагай аян-биле дамчытканының дугайында чугаалажыр. Аас чогаал-биле харылзаалыын тодарадыр. Ниити ажылдаары: чогаалдың дылының уран-чечени, чогаалчының дылының онзагайын тодаргайлап, илередип ажылдап билир.		
15		Литература теориязы: гипербола болгаш литота	1	Гипербола болгаш литота дугайында билиг-биле таныжары, оларның чечен чогаалга салдарлыын илередири. Тоолдарда гипербола болгаш литоталарны тодарадыр. «Агар-Сандан ыяш» деп тоолда бар дээрзин билип алып. Шилилгелиг онаалга: Тоолдарда гипербола болгаш литота, символдуг овор-хевир деп темаларга дыннадыг кылып.		
16	Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы Тываның орус дылдыг чогаалчыларның шүлүктери	Братья Гримм. Тоол «Ак чылан» (очул. А. К. Калзан).	1	Тоолдун идея-тематиктиг угланыышкынын тодарадыр. Чогаалда мөзү-шынар айтырыын болгаш ооң кижизидикчи салдарынилередир. Авторлуг болгаш тоолдарда ниити болгаш ылгавырлыг талаларын, аргаларын тыпкаш, оларның онзагайларын сактып, ниити илередири		
17		С. В. Козлова. Шүлүк «Аъттыг-шеригжи кыс».	1	«Аъттыг-шеригжи кыс» деп чогаалда лириктиг маадырның аажы- чаңының онзагайын илередир. Чогаалдың чугулазының болгаш чоннун маадырларының – эки турачыларның аажы-чаңында ылгавырлыг талаларының дугайында тодарадып өөренир. Ада-чурттуң улуг дайының чылдарында тыва эки турачыларның, совет чоннун маадырлыг чоруктарының дугайын өөрениринин чугулазын тайылбырлап билир.		
Ойнай-сылдай сойгалажыр						
18	Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	К-Э. К. Кудажы. Басня «Маргылдаа». С. С. Сюрюн-оол. Басня «Аът биле Оор»	1	Басняда чидиг айтырыг болгаш сургаалдыг утказын тодарадыпбилир. Ниити ажылдаары: маадырларны деңнээри болгаш аажы-чаңынгаүнелел берип билир. Маадырларны деңнеп сайгарары. Авторнун туружун илередип, сюжет, тургузуг талазы-биле чураанының онзагайын илередири.		

				Басняны рольдап аянныг номчууру. Басняны шээжи-биленомчууру. Словарь-биле ажыл: фразеологизмнерниң утказын тайылбырлаар. Басняның мөзү-шынар болгаш кижизидикчи салдарынделгеренгей тайылбырлап билир. Басняларның маадырларының аажы-чаңыга үнелел.		
19	Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы	И. А. Крылов. Басня «Шиижек биле көге-буга» <i>Литература теориязы:</i> басня	1	Басняны рольдап аянныг номчууру. Ниити ажылдаары: басняда кижилер аразында хамаарылганы, кижилерде ниити болгаш ылгалдыг аажы-чаңнарны тодарадып билир. Авторнуң маадырларынга, оларның аажы-чаңыга хамаарылгазын илередир база кажар дилгиниң аажы-чаңын тодарадырда, кылыг сөстөрниң салдарын илередип билир. Крыловтуң басняларында мөзү-шынар айтырыын болгаш ооң кижизидикчи салдарын сайгарып илередир. Литературлуг терминнерге хамаарышкан сөстөрни шиңгээдир, сөзүглелдерни чаа билигни ажыглап, сайгарып билир. «Басня» деп билиишкинни шиңгээдири. Басня жанрының тывылганын болгаш дыл, тургузуг талазы-биле онзагайларын илередир. Эрте бурунгу үениң болгаш амгы үениң басняларның онзагайларын тодарадып, деңнеп сайгарар. Бөлүктөп ажылдаары: Шүлүк болгаш басня жанрының дөмей болгаш ылгалдыг талаларын тодарадыры		
Элэдилер делегейи						
20	Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	С. К. Тока. Роман «Араттың сөзү» шилиттинген эгелер: Мерген», «Тас-Баштыг»,	1	Чогаалдың сөзүглели-биле таныжылга. Тоожунуң үзүндүлөрниң уjur-утказын номчуп, сайгарылгалыг чугаага киржиip турар. Чогаалдың амыдыралчы үндезиннери билир. Авторнуң туружун сайгарып билир, авторнуң туружунуң чогаалда илереп кээрин тодарадырып билир. Тас-Баштыгның овур-хевиринге үнелел кылып билир.		

				Дылдың чурумалдыг аргаларының оворлуг салдарын сайгарып билири. Чечен чуганың сайгарылгазы: дылдың чурумалдыг аргаларының, чогапалдың тургузуунуң онзагайының (пейзаж, интерьер, маадырның иштики монологу) идея болгаш тема ажыдарынга «Ол-ла Маскажык» деп чогаалда бойдус чурумалының (пейзажтын) идея ажыдарынга салдарын билир. Тоожу жанрын рольдап аянный номчууру. Чечен чугааның темазын, көдүрттүнген чидиг айтырыын тодарадыр. Чогаалда болуушкуннарга хамаарыштыр бодунуң туружун бадыткалдыг илередип билир. Айтырыгларга аас-биле харыылаар. Калбак чогаалда лириктиг маадырның, авторнуң болгаш тоожукчу-авторнуң овор-хевирин тус-тус тодаргай ылгап, тайылбырлап билир. Маадыр болгаш прототип, авторнуң овуру, авторнуң чогаадыкчы допчу намдары деп билиишкиннерниң эге чадазын билип алып, тодарадып турар. Сөзүглелден овор-хевирлерниң янзыларын: кижиниң, бойдус чурумалының, үениң уран-чечен овурун, чылдың уран-чечен овурун, дириг амытанның уран-чечен овурун, болуушкуннуң, бир чүүлдүң уран-чечен овурун илередип билир. Чогаалдың сюжединге дүүштүр эдerti чугаалаар, ооң тема и идея тодарадырынга онзагайын тодарадырыга, мөзү-шынар айтырыын тодарадырынга салдарын тодарадыры. Хар-оолдун аажы-чаңынга үнелел бээри. Жанрның онзагайын тодарадып, дылының чурумалдыг аргаларының тып, сайгарып билири. Сөзүглелге хамаарышкан айтырыгларга харыылап тура, чогаалдың утказын билип алып. Чечен чугааның кол идеязын тодарадыр. Чогаал маадырларынга хамаарылгазын бадыткалдыг илередип билир, оларның хөделиишкиннерин үнелеп турар. Персонажтарның чугааларынга дүүштүр диалог чугаа тургузуп билир. Тоожу жанрын сайгарып турар.		
21		«Шаагай», «База кыш».	1			
22		Чугаа сайзырадылгазы. Чогаадыг « « Араттын сөзү» деп чогаалда кол маадыр»	1			
23		С. А. Сарыг-оол. Чечен чугаа «Ол-ла Маскажык» (шилилгелиг эгелер).	1			
24		О. О. Сувакпит. Чечен чугаа «Буянный сергези».	1			
25		М. М. Дуюнгар. Чечен чугаа «Хлеб».	1			
26		Ш. М. Суван. Тоожу «Кизи-бүрүс» (шилилгелиг). <i>Литература теориязы:</i> литературлуг маадыр	1			

				Бөлүктөп ажылдаары: чогаал маадырларын деңней сайгарар. Маадырларга, оларнын хөделиишкннеринге хамаарыштыр бодунуң бодалын, туружун илередип билири. Калбак чогаалдың сюжедин сайгарарын билир. Чечен чугааның темазын, идеязын тодарадыр. Чогаалдың утказын сөзүглелге чоок эдерти чугаалаар. Чогаалда болуушкуннарга, маадырларга хамаарыштыр авторнуң туружун илередип билир.		
27	Россия чоннарынын литературазы Делегей литературазы	А. В. Неверов. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай» (очул. А. К. Делгер- оол)	1	Чуртта болуп турган амыр эвес үелерни көргөн херечи, бөдүүн чоннуң амыдыралын билир чогаалчы – А. Неверовтуң допчу намдары-биле кыска таныжылга. Тоожунуң темазын, идеязын тодарадыры. 12 харлыг Додонов Мишканың овор-хевиринге үнелел тургузуп билир.		
Төрээн чуртум делгемнери.						
28	Тыва чогаалчыларнын проза чогаалы	Х. М. Ойдан- оол. Тоожу «Эзир» (шилиттинген эгелер).	1	Чогаалдың тема болгаш кол идеязын тодарадыр. Маадырларнын овор-хевиринге, аажы-чаңынга үнелелди берип билир. Тыва аңчыларнын ёзу-чуруму, чаңчылдары-биле таныжылга. Чогаал маадырларын деңней сайгарып билир. Чогаалдың адын, ында сиңирген ужур-утканы илереттинген колбодалды тодарадыры.		
29		Ш. М. Суван. Чечен чугаа «Азыранды».	1			
30		Литература теориязы: проза и лирика	1	Проза (калбак чогаал) болгаш лирика жанрларынын ниити болгаш ылгалвып турар талаларын тодарадып билир. Проза (калбак чогаал) болгаш шүлүк жанрларынын ылгалдыг талаларынын дугайында өөредиглиг чугааны чорудуп билир. Чогаалды сайгарар. Чогаадыкчы ажылдаары: бердинген тема ёзуугаар чогаадыг бижири.		

31	Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С. А. Сарыг-оол. Шүлүк «Күс». М. Б. Доржу. Шүлүк «Экии, Тывам!». А. А. Даржай. Шүлүк «Өгге йөрээл». С. Б. Молдурга. Шүлүк «Амытаннар чылы»	1	Күс. Чогаалдың тема болгаш идеязын тодарадып, ужур-утказынбадыткалдыг илередип билири. Эжеш ажылдаары: шүлүктүн дылының чурумалдыг аргаларыныңтып, сайгарып билири. Шүлүктүн сагыш-сеткил илередип турар кол бодалын тодарадырынга дылдың кандыг аргалары салдарлыг болганынилередир. Аянның номчулганы чедингир күүседир. Күс дугайында орус болгаш өске-даа чогаалчыларның шүлүктери-биле таныжылга. Экии, Тыва! Шүлүкте илереттинген кол бодалга авторнуң хамаарылгазын илередип билир. Тема болгаш идеяны тодарадыр. Сөзүглелге даянып, Тываның овурунгабадыикалдыг үнелел берипбилир. Өгге йөрээл. Шүлүктү аянның номчуур, идеялиг пафосту тодарадып билир. Дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалдың тургузуун (композицияны) онзагайлап билир. Чогаалдың ужур-утказынга авторнуң хамаарылгазын тодарадыр. Амытаннар чылы. Шүлүктү аянның номчулга. Чогаалдың идеялиг ужур-утказын илередир. Тыва чоннуң чаңчылчаан ажыл-ижин, ёзу-чаңчыларын онзагайлап өөренир.		
32	Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы	У. О. Оралбаев. Шүлүк «Тыва черге мөгейиг» (очул. Н. Ш. Куулар)	1	Чогаалчы О. Оралбаевтин чогаадыкчы намдары-биле таныжылга.Шүлүктү номчуп, ооң идеялиг ужур-утказын тайылбырлап илередип билир. Тыва чоннуң иштики делегейинин бай-байлаан чогаалга даяныптодаргайлаар. Авторнуң ажыглааны дылдың уран чурумалдыг аргаларын тып, сайгарып, өөредиглиг чугаага киржир.		
Көжеге-даа ажыттынды...						
33	Тыва драматургия	В. Ш. Көк-оол «Чаргы». <i>Төлевилел ажылы</i>	1	Чогаалдың идеялиг ужур-утказын тайылбырлап билир. Чидиг айтырыглыг байдал: шииде чөрүлдээни илередип билир.Шиинин маадырларының омур-хевиринге үнелел бээр, оларныдеңнеп, бадыткалдыг сайгарып билир.		

				Шиини рольдап номчууру. Уруглар чогаалын бижииринге фантастика жанрының болгаш делегей, амыдырал дугайында шиңгээдип алырынга салдарын илередип билир.		
34		Е. Т. Танова. Шиини «Илбилиг согун».	1	Шииниң улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын сайгарып шыдаар. Бердинген темага чогаадыг бижиир.		
			34шак			